

Çağatay Türkçesinde Bazı Sayı İsimlerinin Kullanılışı ve Sayıların Gizemi

Serpil SOYDAN (*)

Öz: Dil, insanların duygu ve düşüncelerini aktarmaya yarayan en gelişmiş bir bildirim şeklidir. Bu bildirim şekli içinde yer alan kelimeler, insan ruhunu yansıtan göstergelerdir. Bu göstergelerden biri de sayı isimleridir. Sayı isimleri, milletlerin inanışlarını, geçmişten günümüze aktarılan tarihî birikimlerini, yaşadıkları coğrafi bölgelerdeki oluşturdıkları ve etkiledikleri kültürlerini yansıtan kelimelerdir. Eski Türk inanışı olan Şamanizm'den başlayarak İslamî ve İslamiyet sonrası dönemde Türk kültüründe ve Türk inanışında sayıların önemli olduğu görülmektedir. Türk mitolojisinde bazı sayıların kutsal bir özellik taşıdığı ve çeşitli özel anlamlarının bulunduğu ifade edilmektedir. Özel anlamlar yüklenen ve kutlu sayılan sayılar arasında "bir, üç, dört, beş, yedi, dokuz, kırk vb." yaygın olanlardır. Aynı zamanda sayılar ve sayı sistemleri bir dili ana dil yapan ölçütler arasında yer almaktadır. Bu çalışmada Çağatay Türkçesi dönemi eserlerinde tespit edilen bir, iki, üç, dört, yitti, dokuz, on, yüz, ming gibi sayıların beyitlerde sözcük türü olarak ve úatla, yıgaç, úarı, ming, tümen kelimeleriyle kullanılışı, Türk kültür ve inanışındaki anlamları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Çalışmaya konu olan örneklerin tespiti için, Çağatay Türkçesi dönemi eserleri olan Ali Şîr Nevâyî'nin divan ve mesnevileri ile tezkirelerinden Nesâyimü'l-mahabbe min şemâyimi'l-fütüvve adlı eseri ve Hüseyin Baykara'nın Divân'ı taranmıştır. Eserlerde, sayıların kullanıldığı beyitler tespit edilerek beyitlerin anlamları verilmektedir. Çalışmanın amacı, sayı isimlerinin Çağatay Türkçesindeki kullanımının tespiti ve sayı isimlerinin Türk kültüründeki anlamlarına dikkati çekmektir.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, kültür, sayı isimleri, üç, dokuz, úatla

Mystery of the Number and the Use of Some Number Names in Chagatai Turkish

Abstract: Language is the most advanced form of reporting that conveys the feelings and thoughts of people. The words in the form of this declaration are signes the that reflect the human spirit. One of these indicators is the name of the number. The numbers are words that reflect the beliefs of the nations, their historical accumulation from the past, their historical accumulations in the geographical regions they live in, and their culture of influence. It is seen that the numbers in Turkish culture and Turkish belief are important in Islamic and post-Islamic period, starting from Shamanism which is ancient Turkish belief. It is expressed in Turkish mythology that some numbers have a sacred character and various special meanings exist. Special meanings are common among "number one, three, four, five, seven, nine, forty, etc. At the same time, numbers and number systems are among the criteria that make a language a mother tongue. In this study, one, two, three, four, seven, nine, ten, one hundred, thousand numbers in couplets determined in Chagatai Turkish period works were evaluated usage as word type and with words such as úatla, yıgaç, úarı, ming, tümen. The meaning of Turkish culture and belief has been tried to be evaluated. For the determination of the subjects

*) Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü (e-posta: srp_syd78@hotmail.com)

to be studied, the Ali Şir Nevâyî's Divan and Masnavis, the works of Chagatai Turkish period and Nesayimü'l-mahabba min şemâyimi'l-fütüvve and Divan of Hüseyin Baykara were scanned. In the works, the couplets in which the numbers are used are determined and the meanings of couplets are given. The aim of the study is to determine the usage of number names in Chagatai Turkish and to draw attention to the meaning of number names in Turkish culture.

Keywords: Chagatai Turkish, culture, number names, three, nine, üç, dokuz

Makale Geliş Tarihi: 04.08.2018

Makale Kabul Tarihi: 13.10.2018

I. Giriş

Kültür, bir toplumun nesillerden nesillere aktardığı maddî ve manevî değerlerdir. Bu değerlerin en önemlilerinden biri de dildir. Dil, kültürün en önemli taşıyıcısıdır. Dilin en önemli malzemesini oluşturan söz varlığı, dil ve onu kullanan toplumlar arasındaki ilişkiyi ifade eden en önemli göstergedir. Dili, ana dili yapan ölçütlerden biri de o dilin sayı sistemi ve sayı isimleridir. Dilin var oluşuyla birlikte kullanılan sayılar her kültürde bir takım gizli anlamlar yüklenmiştir. Bu durumun oluşmasında, edebiyat, folklor, müzik, din, inanış gibi kültür öğeleri etkili olmuştur. Her kültür kendi yaşam ve hayat tecrübeleriyle rakamlara birçok kutsiyet yüklemiştir. Türk mitolojisi başta olmak üzere Türk kültüründe yer alan bir, iki, üç, dört, yedi, dokuz, on, yüz, bin gibi sayılar Türk dünyası içerisinde ortak birer sayı motifi hâlinde kullanılmıştır. Dünya üzerinde farklı coğrafyalarda yaşayan Türkler, Şamanizm'den başlayarak İslamiyet öncesi ve İslamî dönemlerde kültür ögesi içerisinde bu ortak sayı motiflerini koruyup bugüne kadar getirmişlerdir.

Bu çalışmada sayıların gizemli dünyası ve Çağatay Türkçesinde kullanılışı hakkında bilgi verilmektedir. Çalışmaya konu olan örneklerin tespiti için, Çağatay Türkçesi dönemi eserleri olan Ali Şir Nevâyî'nin divan ve mesnevileri ile tezkirelerinden Nesâyimü'l-mahabbe min şemâyimi'l-fütüvve adlı eseri ve Hüseyin Baykara'nın Divân'ı taranmıştır. Çalışmanın amacı, sayı isimlerinin Çağatay Türkçesindeki kullanımlarının tespiti ve sayı isimlerinin Türk kültüründeki anlamlarına dikkati çekmektir.

Eserlerden tespit edilen örnekler ve bu örneklerle ilişkin tasnifler şöyledir:

II. Bir

Her varlık *bir* sayısı ile gösterildiği için varlıkların sonsuz dizisi bir sayısından ortaya çıkar. Eşyanın özü sayıdır, sayının özü de birdir (Weber, 1991: 25). Bu sayı teklik, mutlaklık bildirmektedir (Schimmel, 2001: 51, Bozkurt, 2012: 719). İslâm düşüncesinde vurgu genellikle tek sayılara yapılmıştır. Tek sayılar eril, çift sayılar dişil kabul edilmiştir. "Allah tektir, teki sever" ifadesi yaygın kullanımdır. Bu nedenle pek çok davranış üç ya da yedi gibi tek sayılarla ifade edilir. Peygamberimizin (sav) orucunu tek rakamlı günlerde açması bunun örneğidir. Tasavvuf düşüncesinde Allah'ın birliğini

telaffuz etmek bile konuşan bir öznenin varlığını peşinen kabul etmeyi gerektirdiği için, yalnızca Allah kendi birliğine şahadet edebilir. Ebû Saîd el-Harraz'ın (ö.277/890) ifade ettiği gibi, yalnızca O, "Ben" deme hakkına sahiptir. Alfabenin ilk harfi olan "Elif" in sayısal değeri ise 1'dir. Bir'in ve tek olan Allâh'ın şifresidir. (Özköse, 2014: 113). Çağatay Türkçesi eserlerinde geçen örnekler şöyledir:

A. úaùla kelimesi ile kullanımı:

Bir úaùla birevni kördi kim su yüzide baradur (NMŞF 134/3)

(Bir defa birisini gördü ki su yüzünde gitmektedir.)

èİşú otıdın kişi *bir úatla* köyüp bolsa òalÀş

Çun yana úaytıban ol şuèle sarı yana köyüp (BV 62/2)

(Aşk ateşinden kişi bir defa yanıp kurtulsa çünkü o kıvılcım tarafına yine dönüp yine yanarak...)

B. Sıfat olarak kullanımı:

Gül nesimi èıtrıdın mümkün imes tapmaú èilâc

Kim ki *bir gül-çihre* òâr-ı hecridin âzârı bar (BV 145/3)

(Gülün sabah rüzgârının kokusundan ilaç bulması mümkün değil. Her gül çehrelinin ayrılık dikeninden bahanesi var.)

Cân yitip ağzımgâ ölgüm *bir nefes* TıÆeri için

Ey Mesîoim kil biri ey müddeèi sin narı bar (BV 145/4)

(Can ağzıma gelip Tanrı için bir nefes öleceğim. Ey nefesiyle ölü diriltten ve elini sürüp hastaları iyileştiren Hz. İsa yakına gel, ey dâvâcı [inatçı] mezar tarafına var.)

III. İkki / iki /Çkki /Çki

Yaratan ve yaratılan ikiliğini gösterir. Mekân ve zaman ancak yaratma eylemiyle varlık alanına gelir. Allah da kendini, gece ve gündüzün değişmelerinde, nefes alıp vermelerde, kalp atışlarında, elektrik akımını meydana getiren pozitif ve negatif kutuplarda celal ve cemal sıfatlarının ardından gösterebilir. Kur'ân besmele ile başlar. "B" harfinin sayısal değeri ikidir. Bu da yaratılmış her şeydeki içkin ikiliği temsil eder (Özköse, 2014: 113). Bu sayı ismine ilişkin örnekler şöyledir:

A. Sıfat olarak kullanımı:

Bar mu ol *ikki* örülgen gışy-yi èanber-şemim

Ya itek salmış Muóammedde yazılğan *ikki* mim (BV 396/1)

(Muhammed yazılırken iki mim harfi sanki eteklerini bırakmış o iki örülen anber kokulu saç var ya!)

Yana hem *ikki* müjde yitkürür biz

ÚoluÆga *ikki* cevher tigürür biz (FŞ XXV/78)

(Yine hem iki müjde ulaştırırız. Koluna iki cevher ulaştırırız.)

Geh bu çıрманmağ açılğanda hem *ikki* rişte dik

TÀb açılsa úaytara hem birbirige tolğasıp (FK 62/6)

(Bazen hem iki ip gibi sarılıp açıldığında hem kıvrımları birbirine dolaşıp döndererek çözülse...)

İmtidÀd ança tapıp bu rezm-gÀh

Kim çirik tartıp uruşúay *ikki* şÀh (LT CLVI/2720)

(Bu savaş meydanı öylece uzayıp ki asker çekip iki şah vuruşacaklar.)

BiziÆ eimÀret içinde tüzelgen *ikki* menÀr

Ki úubbelerdin irürler sipihr sanıda (NŞ 685/1)

(Bizim hayirevi içinde düzelen iki ışık yeri[fener kulesi] ki kubbelerden gökyüzü katına ulaşırlar.)

YÀr ağız açmasúa derdim sorgalı taptım sebeb

Köp çüçüklikdin yapuşmışlar meger ol *ikki* leb (NŞ 45/1)

(Sevgili neden ağız açmıyor diye sorarak sebebini buldum. O iki dudak meğer fazla tatlılığı yüzünden birbirine yapışmış.)

Özige kilgeç ol *iki* dil-òÀh

Ni diyişkenden olmadım ÀgÀh (SS/1227)

(O iki gönül dileği kendisine gelecek. [Birbirlerine] ne söylediklerinden haberim olmadı.)

Öoş turur bir tire şÀm-ı hecr *iki* yÀr uçaşıp

Tanışıp bir birlerin muókem úçuşup yığlaşıp (FK 62/1)

(Bir karanlık ayrılık akşamı birbirlerini tanıyıp sınımsız kucaklaşıp ağlaşarak iki sevgilinin buluşması hoştur.)

...yüzleşkeni ve ÀfÀúını ol *iki* şÀh zir ü zeber úlurda... (Sİ XXVII/16)

(...Yüz yüze geleni ve ufukları o iki şâh altüst eder...)

NĆtkey úoşulup Ćki beden hem

Gÿr bolsa alarga bir kefen hem (LM XXXV/3350)

(Onlara bir mezar hem bir kefen olsa hem iki beden birleşilerek ne yapacak?)

B. Zamir olarak kullanımı:

Körüşti *ikkisi* birle külüp şÀd

Alar hem öptiler ilgin bolup şÀd (FŞ XXI/63)

(İkisi gülererek mutluluk ile görüştüler. Onlar mutlu olup hem elini öptüler.)

Bolğaç *üçev Ćkkisi* ozalıp

Úum üzre anıÆ nişÀnı úalıp (LM XV/1169)

(İkisi yere uzanıp üçü olacak. Kum üzerinde onun izi kalacak.)

C. Zarf olarak ikileme şeklinde kullanımı:

Sin úuyaş birle münÀsib-sin oyunda öyblar

İkki ikki çünkü kirgeyler ataşıp yÀr yÀr (BV 158/3)

(Güzeller, oyunda sen güneş ile uygunsun. Çünkü sevgili sevgiliyle atışıp iki iki girecekler.)

IV. Üç

Şamanizm’de âlem üç bölümden meydana gelmektedir. 1.Yeryüzü (orta dünya) 2.Yer altındaki karanlık dünya (aşağıdaki dünya) 3. Gökteki nûr âlemi (yukarıdaki sema) (Sarıtaş, 2017: 4)

Nevruzda bayram üç gündür. Nevruz’da, erkenden suyun üzerinden üç defa atlamak için yarışa girilir. Çayın üzerinden her yaşta insan tullanar (atlar). Üç o yana, üç de bu yana atlanır. (Kalafat, 2000: 67). Tabiatla “mevâlid-i selâse” adı verilen “üç doğurucu öz”ün bulunduğu inancı vardır: 1. Cemâdât (Madenler), 2. Nebâtât (Bitkiler), 3. Hayvânât (Canlılar, Diriler). Bedenin dışında insanın gölgesi gibi daima yanından ayrılmadığına inanılan manevî ruhların sayısı da üçtür (Gökalp, 1963: 41).

Oğuz Kağan destanında; “*üç gün üç gece anne sütü emmeme*”, “*üç gece üst üste bir rüya görme*”, “*gergedanla yapılan mücadeleyi üçüncü denemesinde kazanma*”, “*iki eşinden üçer oğul sahibi olma*” [İlk eşinden olan çocukları Gök Han, Dağ Han ve Deniz Han Boz-Okları, ikinci eşinden doğan Gün Han, Ay Han ve Yıldız Han da Üç - Okları oluşturmuşlardır.], “*rüyada bir altın yay ile üç gümüş ok görme*” [Oğuz’un yanındaki Ulu Türk görür.], “*oğullarından üçünü doğuya, üçünü batıya gönderme*”, “*yayı üçe bölme*” [Oğuz, Gün, Ay ve Yıldız’ın getirdiği yayı üçe böler.], üç oku üçe üleştirme”

[Gök, Dağ ve Deniz'in getirdiği üç oku üçe üleştirir.] gibi motifler vardır (Durbilmez, 2008: 216-217). Oğuz'un oğullarından birinin bayrağında sembol olarak altın bir yaya üzerine üç gümüş ok kullanmıştır (Sarıtaş, 2017: 5).

Tasavvuf geleneğinde üç boyutlu bir dünyada yaşamadığımız ifade edilmiştir. Bu çerçevede kapıyı çalarken veya belli soruları veya nezaket sözlerini tekrarlar gibi üç kez yinelenmesi gereken pek çok âdet ve gelenek vardır. Peygamber (sav) de sözlerini üç kez tekrarlar. Bir hadise göre dindar insanın hayatı üç aşamaya bölünmüştür. Zahirî, şer'î ve amelî İslâm. Kur'ân, Müslümana nefsin üç aşamasında söz eder: Nefs-i emare, nefs-i levvame ve nefs-i mutmaine. Maneviyat yolu üç aşamalıdır. Şariat-Tarikat-Hakikât. Yoldaki her aşama üç dereceye bölünür: Avam, havas ve havassu'l-havasın uyacağı kurallar. Geometrik bir şekil, yani bir üçgen oluşturabilecek ilk sayı olan üç, kuşatıcı ilke olduğu için çelişkiler ve gerilimler üçüncü bir ögenin devreye girmesiyle çözülür. Seven (Âşık) ve sevilen (maşûk) sevgide (Âşk) birleşmişlerdir. Zikir'in son aşamasında zâkir, zikirde zikredilen şeyle (mezkûr) birleşir (Özköse, 2014: 113-114). Bu çerçevede üç sayı isminin kullanıldığı örnekler şöyledir:

A. Yalın halde kullanımı:

Cihân bezmide mihman-sin *iki üç sâgar içkeç úop*

Ki müncer bolmağay nâ-geh melâletúa bu mihmânlı (BV 319/8)

(Dünya meclisinde misafirsin. İki üç kadeh çok içecek. Ansızın bu misafirlik usanmayla neticelenmeyecek.)

B. Sıfat olarak kullanımı:

Çúma toúúuz kinidin ki âlem köymesün

AlsaÆ altı yitti bürúaè úoygıl *ikki üç niúâb* (NŞ 41/2)

(Dokuz kinden çıkma ki âlem yanmasın. Altı yedi peçe alsan iki üç yüz örtüsü koy.)

C. Zamir olarak kullanımı:

Bolğaç *üçev Çkkisi* ozalıp

Úum üzre anıÆ nişÀnı úalıp (LM XV/1169)

(Kum üzerinde onun izi kalıp ikisi üçü yere uzanmış olacak.)

V. Dört /dört

Schimmel, mitlerden hareketle, ilk insanların, ayın dört aşamasını [=hilâl, büyüme, dolunay ve küçülmeyi] gözlemlediklerini, güneşin konumu ve gölgelerin hareketleri ile dört ana yönü ve dört rüzgârı keşfettiklerini belirtir: “Güneşin doğduğu ve battığı noktaların, özellikle ilkbahar ve sonbaharda gündüz ile gecenin eşit olduğu günlerde hassas bir biçimde gözlenmesi dört esas noktanın keşfedilmesini sağlamıştır (Schimmel, 2000: 98). Pisagorcuların öğretilerinde “maddî dünyayla bağlantılı” olan “dört”e kuvvetli bir ilgi vardır. Bunlara göre dört “ideal sayı”dır (Schimmel, 2000: 102).

Dört sayısı mitolojide, halk inançlarında, destanlarda, masallarda vb. oldukça yaygın şekilde kullanılmaktadır. Bu yaygınlığın sebebi İslam dininden kaynaklanan kabullere ve inanışlara dayanmaktadır (Durbilmez, 2009: 53). Türkler eski dönemlerde dünyayı dikdörtgen veya kare olarak düşünmüşlerdir (Çoruhlu, 1996: 228).

Dört, karenin ve düzenli evrenin sayısıdır. Dört yön, dört öge, dört sayısının bu düzen koyucu gücüyle ilgili bilinen en iyi örneklerdir. Mânevî anlamda dört baş melek bulunması gibi, veliler hiyerarşisinde de dört evlad “sütun” bulunmaktadır. Dört kitap; Tevrat, Zebur, İncil ve Kur’ân-ı Kerîm vardır. Cenaze törenlerinde en az dört tekbir alınır. Hulefa-i raşidin dörttür. Erken dönemlerden itibaren çok sayıda okulun billurlaşmış hali, dört fıkıh okuludur. Erkeklerin en fazla dört eşle nikâhlanması beyân edilmiştir. Zinâ’ suçunun saptanması için dört şahit şart koşulmuştur. Şehir ve binaların kare biçimindeki inşası kozmolojik modele göre inşasına rastlanılmaktadır. Dört sayısının düzenleyici gücü, Hz. Ali’ye atfedilen Nehcü’l-Belâgâ’daki bir takım ifâdelerden açıkça anlaşılmaktadır: “İmân, dört temel üzerinde durur: Sabır, yakîn, adalet, gayret; sabrın dört temel direği vardır: şevk, şefkat, zühd ve uyanıklık... vs.”(Özköse, 2014: 114-115).

Eski Türk inanışlarında, yılın son dört çarşambası kutlu sayılmış ve dört çarşambanın her birinde tabiatın dört unsurundan birisine (=suya, ateşe, havaya, toprağa) “cemre” düştüğü ve bu unsurları uyandırdığı kabul edilmiştir. “Dört unsur” la ilgili zengin âdet, gelenek, inanış ve âyinler yaratılmıştır (Kalafat, 2000: 67).

Fütüvvet geleneğinde âdâb ve erkânla ilgili bütün unsurlar dört peygambere dayanır (Torun, 1998: 263). Dört sayı isminin Çağatay Türkçesinde kullanıldığı örnekler şöyledir:

A. Sıfat olarak kullanımı:

Cürm anıÆ eîşúıdın özge you ki her dem kizdürür

èİşú mülki *tört* bÀzÀrıda boynum bağlatıp (FK 69/7)

(Onun aşktan başka suçu yok ki aşk mülkü dört pazar yerinde boynuma bağlatıp her vakit gezdirir.)

Bu *dört* iş bile rubè-ı meskÿn ara

Çalınmaú ni taÆ kÿs-ı devlet saÆEa (GS 690/10)

(Dünyanın insan bulunan dörtte bir kısmı içinde bu dört iş ile sana devlet davulu çalınması ne acayip!)

Ol úuyaşça yüzige nÿr aÆEa *tört* niúáb

Yitti gerdünça cemâliğa niúáb iylese bes (BV 233/4)

(O güneş gibi yüzüne, ona dört örtü nur, yedi felek gibi yüzüne örtü örtse yetişir.)

VI. yitti

Yedi sayısı Anadolu'da ve bütün Türk boylarında kutsal sayılmaktadır. Altay Türklerine göre ayın tutulması “yedi başı dev yüzündendir.” Kur'ân-ı Kerim yedi harf üzerine inmiştir. Ailede soy yedi göbeğe kadar çıkarılır (Sarıtış, 2017: 10).

Tavaf, Kâbe'nin etrafında yedi kez şavttan ibârettir. Mina'da şeytan taşlaması yedi taş kullanılarak yapılır (üç kez tekrarlanır). Sufilikte yedi makam ve aşılması gereken yedi vadi vardır. Kur'ân'ın yedi katmanlı anlamı vardır ve yedi kırata göre okunur. Namazın her rekâtı yedi bölümden oluşmaktadır. İslâm'ın Bâtını yorumlarında, İlâhi isimlerin taayyünlerinin sûretleri olarak açıklanan, aşkla kendilerinden geçmiş yedi melek ve ayrıca yedi büyük peygamber vardır. Saliki nihai amacına ulaştırmak için yedi aşama vardır (Özköse, 2014: 118). Cehennem yedi kapısı bulunur.¹ Yitti sayı isminin Çağatay Türkçesindeki kullanımına ilişkin örnekler şöyledir:

A. úaùla kelimesi ile kullanımı:

...bu kün Şeyò *yitti* úaùla işikke kilip sini soruptur (NMŞF 183/7)

(Bu gün Şeyh yedi defa kapıya gelip seni sormuştur.)

B. Sıfat olarak kullanımı:

Ol úuyaşça yüzige nür aÆa dört niúáb

Yitti gerdünça cemâlîga niúáb iylese bes (BV 233/4)

(O güneş gibi yüzüne, ona dört örtü nur, yedi felek gibi yüzüne örtü örtse yetişir.)

VII. tokkuz / toúuz

Büyütülmüş kutsal üç diye tanımlanan dokuz sayısı, Türkler ve etkileri altındaki halklar arasında yaygındır. İslâm astronomisinde dokuz felek kavramı görülmektedir. Fars Edebiyatındaki Nüh Sipih (Dokuz Felek) adlı eserlerin kaynağı budur. Dokuz, Türk hanedanlarında görgü kuralları ve resmi hayatta önem taşımıştır. Moğol Hindistan'ında yüksek mevki sahibi bir insana dokuzun katları sayısınca hediye getirme âdeti tokuz, “dokuz” sözcüğünü “hediye, ikram” terimine dönüştürmüştür (Özköse, 2014: 117).

Altay Yaratılış Destanı'na göre Tanrı yerden “dokuz dallı” bir ağaç bitirerek her dalın altına bir insan yaratmıştır. Bunlar dokuz insan cinsinin ataları olmuştur. Bu dokuz insana “dokuz dedeler” denmektedir. Altay Türklerinde Şamanların omuzlarında dokuz ok ve yay sembolü bulunmaktadır. Türk hakanlarının hâkimiyet alameti davul ve tuğlar dokuz tanedir (Yardımcı, 2009: 643, Sarıtış, 2017: 11-12).

Dokuz sayısı da Türklerde kutsal ve önemli bir sayıdır. Bu sayıya geleneksel kültürümüzün her aşamasında rastlamak mümkündür (Yardımcı, 2009: 643).

¹ Bkz. Hicr, 15/44.

Bu sayı ismine ilişkin kullanılan örnekler şöyledir:

A.Sıfat olarak kullanımı:

KöÆlüm otın zāhir itsem barça eālem örtenür

Şuēlesin ger tartsam *toúúuz* felek hem örtenür (BV 165/1)

(Gönlüm ateşini ortaya çıkarsam bütün dünya yanar. Eğer kıvılcımını çeksem dokuz felek hem yanar.)

KĆydürdüÆ zinet Cylemekdin

Toúúuz öilèat aÆa felekdin (LM I-41)

(Ona dokuz süslü elbiseyi[kaftanı] felekten süs eylemek için giydirdin.)

Eger bezm-i eayşı tüzülse sipihr

Toúuz òÀn kilip anda bir úurã-ı mihr (Sİ IX/755)

(Eğer felek eğlence meclisini hazırlasa bir güneş halkası etrafına dokuz han (dokuz yıldız) gelip dizilir.)

VIII. On

Pisagorcuların zamanından beri mükemmellik ve tamlığın sayısı olagelmıştır. Araplar ve Müslümanlar onlu sistemi kullanmışlardır. Mükemmelliğe aşere-i mübeşşere, Peygamberin Cennet müjdelenen on sahabeyle ulaşılmıştır. Menkıbelerin belirttiğine göre ünlü müşidlerin etrafında on gözde mürit bulunurdu. Osmanlıların onuncu padişahı olan Kanuni Sultan Süleyman'ın, hicri onuncu yüzyılın başında doğması ve on oğlunun bulunması, Türk tarihçilerin ona çeşitli onlu olaylar atfetmelerine neden olmuştur. Buna örnek olarak on ülke fethetmiş olması verilebilir. Askeri birlikler (Eski Roma'da olduğu gibi) on ve katlarına göre düzenlenmiştir. On sayısı, Şia'ya, özellikle Hz. Hüseyin'in şehit edildiği Muharrem'in 10. gününü hatırlatır. Muharrem ayının ilk on günü boyunca okunmak üzere Dehnâmeler (On Kitap) yazılmıştır (Özköse 2014: 117-118).Bu sayı isminin Çağatay Türkçesi eserlerindeki kullanımlarına ilişkin örnekler şöyledir:

A. Sıfat olarak kullanımı:

Yişilmes idi nÀúadın maómili

Her *on* künde bir şehri idi menzili (Sİ XLV/3929)

(Dişi deveden [iki] kişilik bineği çözülmeydi. Menzili her on günde bir şehirdi.)

B. miÆ kelimesi ile kullanımı:

7.2.1. Sıfat olarak kullanımı:

...*on miÆ* diremni saçıp yarım direm için şÀdliú úılır. (NMSF 153/17)

(...on bin diremi dağıtıp yarım direm için mutlu olur.)

IX. Yüz

Yüz ve bin sayısı kültürel değer taşıyan iki sayı olarak görülmektedir. Gerçek sayısal değerlerinin dışında sembolik anlamlar taşımaktadır. Onlu sisteme göre yüz ve bin sayısı kuşatan konumdadır (Schimmel, 2001: 296). Bu sayı isminin Çağatay Türkçesinde *tümen*, *úaùla*, *miÆ*, *úarı* sözcükleriyle ve sıfat olarak kullanıldığı örnekler şöyledir:

A. Sıfat olarak kullanımı:

İy Óüseyni bolsa *yüz cÀnuÆ* fidÀ úl hicride

Kim tapılmas dünyide andaú yana mevzun yigit (HBD 22/7)

(Ey Hüseyni yüz canın olsa ayrılığında feda et ki dünyada onun gibi yine yakışıklı yiğit bulunmaz.)

Dime bÀèiâ nidür kim talpınur-sin her kiçe tÀ ãubó

Tikilgen kirpikiÆdin cÀngâ *yüz nişter* irür bÀèiâ (BV 90/2)

(Her gece tÀ sabaha kadar, çırpırsın, buna sebep nedir deme ki sebebi dikilen kirpiğinden gönüle yüz bıçak ulaşır.)

YÀr *yüz pÀre* úılıp bardı óazın köÆlümni

Hiç usanmay yana her laóôa barur yÀra köÆül (GS 393/3)

(Sevgili kederli gönlümü yüz parça ediverdi. Yaralı gönül yine her an hiç usanmayarak sevgiliye gider.)

Fürúat hecri ğamġa yaluúturdı mini

HicrÀn küni *yüz belÀġa* tapşurdı mini (GS 856/ CXXIII)

(Ayrılığı terk etmek beni gama yakalattı. Ayrılık günü beni yüz belaya buluşturdu.)

èÖmri yüz onġa yitti (NMŞF 144/8)

(Ömrü yüz ona ulaştı.)

B. Tümen kelimesi ile kullanımı:

1. Sıfat olarak kullanımı: Yüz tümen:

Vaãlı ger bolmas müyesser *yüz tümen* cÀn u cihÀn

Ger birilse utruda birmek imes imkÀn èivÀž (NŞ 277/5)

(Eğer yüz bin can ve cihan verilse de kavuşmak mümkün olamayacaksa ona başka bedel vermenin imkânı yok.)

Fürûat eyyâmıda her birniÆ başığa kilgenin

Yüz tümen hem-derdlıgılar birle her dem sözleşip (FK 62/3)

(Ayrılık günlerinde yüz bin dertli ile her birinin başına geleni her zaman konuşup...)

C. miÆ kelimesi ile kullanımı:

1. Sıfat olarak kullanımı: Yüz miÆ:

Boldı *yüz miÆ pÆre* cismimde süÆek úan úalmadı

NÆliş-i hecriÆdin olmuş min sұлğan nÆr dik (GS 350/3)

(Vücudumda kemik yüz bin parça oldu. Kan kalmadı. Ben ayrılığın inleyişinden sıkılan nar gibi olmuşum.)

OúlarıÆ içre úılıcıÆ zaòmıdın úanlıú köÆül

Açılıptur gýyiyÆ bir gönçe *yüz miÆ òÆr* ara (HBD 7/4)

(Kılıcının yarısından okların içindeki kanlı gönül, sanki yüz bin diken arasında bir gonca çiçek açmıştır.)

èÆrízi ol şýò çÆbüknÆ soyulğan vechdin

Yüz miÆ andaú zaòmduz miskin NevÆyi cÆnıda (FK 597/7)

(Zavallı miskin Nevayi'nin canındaki yüz binlerce yaradır, (bu yara) ol şuh sürücünün, yanağının soyulması yüzündendir.)

èIşú deştide nevÆ köptür NevÆyi dik birev

Kim kizer anda anı *yüz miÆ belÆga* tapşuruÆ (FK 350/10)

(Aşk çölünde NevÆyi gibi birisinin sesi çoktur. Orada gezer ki onu yüz bin belayla karşılaştırın.)

D. úaúla kelimesi ile kullanımı:

1. Sıfat ve zarf olarak kullanımı: Yüz úaúla:

Eyledi *yüz úatla* su bir úatla úan köÆelümni kim

Urmadı bir tiğ anı *yüz úatla* tÆ incitmedi (NŞ 602/4)

(Su yüz defa, kan bir defa gönlüme girdi. Ona bir kılıç vurmada, gönlümü yüz defa da incitmedi.)

2. Kendisinden önce gelen sayı ismiyle kullanımı:

Yitti yüz úaùla sini yibergüm irdi. (NMŞF 131/21)

(Yedi yüz defa seni gönderirdim.)

O dipdür ki meşÀyîòdın *ikki yüz divÀnım* bar... (NMŞF 141/27)

(O demiştir ki şeyhlerden (oluşan) iki yüz meclisim var.)

E. úarı kelimesiyle kullanımı:

1. Kendisinden önce gelen sayı ismiyle kullanımı

Úazılıp *ikki üç yüz úarı* òære

Úalıp anıÆ köpi hem nım-kâre (FŞ XXX/46)

(İki üç yüz karış diken yeri kazılıp, onun çoğu yarım işi hem kalıp...)

X. miÆ

Yüz ve bin sayısı kültürel değer taşıyan iki sayı olarak görülmektedir. Gerçek sayısal değerlerinin dışında sembolik anlamlar taşımaktadır. Onlu sisteme göre yüz ve bin sayısı kuşatan konumdadır (Schimmel 2001: 296). MiÆ kelimesinin Çağatay Türkçesi eserlerinde tespit edilen kullanımları şöyledir:

A. yığaç kelimesi ile kullanımı: Yığaç, ortada duran kişi seslendiğinde uçtakilerin sesini işittiği mesafenin üç katı kadar olan malum uzaklık.

Her yıl *miÆ yığaç* sefer úılır irdi (NMŞF 131/25)

(Her yıl binin üç katı (üç bin)kadar yolculuk yapardı.)

B. úarı kelimesi ile kullanımı:

ÚınÀbî ki bolğay niçe *miÆ úarı*

İşilgen kilür çağda deryÀ sarı (Sİ XXIII/1563)

(Çadır ipi ki nice bin karış olacak. Birbirine bağlanan devirde deniz tarafına gelir.)

C. Sıfat olarak kullanımı:

Óaşrgâ tigrü ayılsa bu mey içken azdur

MiÆ tamuğ yalınıça otda iken bolsa èaõÀb (FK 45/7)

(Bin cehennem kıvılcımı kadar ateşte iken azap edilse bu şarabı içen kıyamete kadar sarhoşluktan uyansa azdır!)

Gül için bÂğ içre bülbül *miÆ nevÁ* örgermedi

Kim ezel gül-zÁrıda úlmışdur ol esrÁr òifô (HBD 66/3)

(Bülbül bağ içinde gül için bin nağme öğrenmedi. Ki ezel bahçesinde o sırları saklamıştır.)

KöÆül çü derd ü belÀ úÀlibi durur gerdÿn

Eger yitişti *miÆ Áfet* hem aÆEa urdı āalÀ (NŞ 32/5)

(Felek, gönül dert ve bela isteklisidir, eğer bin felaket yetiştirdi hem ona meydan okudu.)

D. Zarf olarak kullanımı:

Her ni ki merğÿbı bolup nefsnîÆ

Tapılıp ol bezimde bir you ki *miÆ* (HE/360)

(Her ne zaman ki nefsinin istenileni olup o mecliste bir değil ki bin bulunup...)

E. Kendisinden önce gelen sayı isimleriyle kullanımı:

... ve meşÁyîdın *iki miÆ* pîr tanır-min (NMŞF 141/27)

(...ve şeyhlerden iki bin pir tanırım.)

Atasından *yigirmi miÆ* direm mirÁâ úaldı. (NMŞF 153/14)

(Atasından yirmi bin dirhem miras kaldı.)

...on *miÆ* diremni saçıp yarım direm için şÁdlú úılır. (NMŞF 153/17)

(...on bin diremi dağıtıp yarım direm için mutlu olur.)

...her úaysızınıÆ birer úızımız bar ve her biriniÆ *törter miÆ* úoyı bar.(NMŞF 154/9)

(...her birimizin birer kızı var ve her birini dörder bin koyunu var.)

Yukarıda yapılan tasnifler çerçevesinde sayıların *úatla, ming, tümen, úarı, yıgaç* gibi miktar ve derece bildiren kelimelerle ve sözcük türü olarak kullanımına ilişkin verileri gösteren tablo şöyledir:

Tablo 1. Çağatay Türkçesinde Sayıların Kullanımı

Çağatay Türkçesinde Sayıların Kullanımı					
	Úaúla	túmen	miÆ	úarı	Yıgaç
bir	+	-	-	-	-
ikki/ iki /Ćkki					
/Ćki	-	-	-	-	-
üç	-	-	-	-	-
tört	-	-	-	-	-
yitti	-	-	-	-	-
tokuz	-	-	-	-	-
on	-	-	+	-	-
yüz	+	+	+	+	
miÆ	-	-	-	+	+

Tablo 2. Sayıların Sözcük Türü Olarak Kullanımı

Sayıların Sözcük Türü Olarak Kullanımı					
	Yalın hâlde	Sıfat olarak	Zamir olarak	Zarf olarak ikileme şeklinde	Kendisinden önce gelen sayı ismiyle
bir		+			
ikki/ iki /Ćkki		+	+	+	
/Ćki					
üç	+	+	+		
tört		+			
yitti		+			
tokuz		+			
on		+			
yüz		+			+
miÆ		+		+	+

XI. Sonuç

Sayılar, insanoğlu var olduğundan beri yaşamda bulunmaktadış, gizemli ve mistik görünüşlerini sürdürmeye devam etmektedir. Yaşadığımız Türk ve İşlam coğrafyasında kültürümüzle birlikte bugüne taşıdığımız sayıların dilin farklı dönemlerinde büyülü ve gizemli güçleri vardır. Bu sayılar, Orta Asya coğrafyasında dünyayı anlamak, algılamak ve aynı zamanda yaşamları kolaylaştırmak için pek çok fonksiyonlar da üstlenmişlerdir.

Bu çalışmada Çağatay Türkçesinde *bir, iki, üç, dört, yitti, dokuz, on, yüz, ming* gibi kutsal sayılan sayıların kullanıldığı tespit edilmiştir. Sayıların *úatla, ming, tümen, úarı, yıgaç* gibi kelimelerle birlikte, *bir úatla; yitti úaúla, yüz úatla; on ming, yüz ming; yüz tümen; ming yıgaç, ming úarı* şeklinde kullanıldığı görülmektedir.

Ayrıca Çağatay Türkçesi eserlerde yüz sayısının derece ve miktar bildiren *úaúla, tümen, miÆ, úarı* sözcükleriyle kullanıldığı görülmektedir. *Úatla* sözcüğünün *yüz* sayı ismi dışında *bir* sayı ismiyle, *úarı* sözcüğünün de *yüz* sayı ismi dışında *miÆ* sayı ismiyle kullanıldığı tespit edilmiştir. Sayı isimlerinin sözcük türü olarak en çok *sıfat*, daha sonra *zamir* ve *zarf* olarak kullanımına rastlanmıştır.

Kısaltmalar

NMŞF	NesÂyümü'l - Mahabbe min ŞemÂyimi'l - Fütüvve I - Metin
BV	Bedâyièu'l-Vasat
FK	Fevâйдü'l Kiber
FŞ	Ferhâd u Şîrîn
HBD	Hüseyin Baykara Divânı
LM	Leylî vü Mecnûn
LT	Lisânü't-Tayr
NŞ	Nevâdirü's-Şebâb
SS	Seb'a-i Seyyare

Kaynaklar

- Bozkurt, Kenan, Bozkurt, Hacer.(2012).Sayıların Gizemli Dünyası: Kültür ve Edebiyatta Sayı Sembolizmi. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, Cilt1, S.1.ss.717-728.
- Canpolat, M. (1995). *Ali Şîr Nevâyî- Lisânü't-Tayr*. Ankara: TDK Yay.
- Çelik, Ü. (1996). *Ali Şîr Nevâyî- Leylî vü Mecnûn*. Ankara: TDK Yay.
- Çoruhlu, Y. (1996).“Türk Kozmolojisinde Yer Alan Bazı Unsurların Türk Halılarındaki İzleri”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 100, s. 228.
- Durbilmez B. (2005). “Türk Kültüründe ve Fütüvvetnâmelerde Üç Sayısı”. *Ahilik Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.2 (Kış 2005), Gazi Üniversitesi Ahilik Kültürünü Araştırma Merkezi Yay.: Kırşehir.
- Durbilmez, B .(2008). Nahçıvan Türk Halk İnanışlarında Mitolojik Sayılar. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/6 Fall.

- Durbilmez, B. (2009). “Türk Kültüründe ve Fütüvvet-Nâmelerde Dört Sayısı”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S.52, ss.71-86.
- Elektronik Kaynaklar*
- Eraslan, K. (1996). *Ali Şîr Nevâyî, Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve I. Metin.*(2.bs.). Ankara: TDK Yay.
- Gökalp, Z. (1963). Türk Töresi. İstanbul.
- Hirik, E. (2017). Türk Dünyası Atasözlerinde Sayılar ve Anlam Alanları. *IJLET*, Volume 5, Issue 1, April.223-241.
- Kalafat, Y.(2000).*Güney Kafkasya Sosyal Antropoloji Araştırmaları*, Ankara: ASAM Yay.
- Karaörs, M. (2006). *Ali Şîr Nevâyî - Nevâdirü'ş-Şebâb*. Ankara: TDK Yay.
- Kaya, Ö. (1996). *Ali Şîr Nevâyî - Fevâidü'l-Kiber*. Ankara: TDK Yay.
- Levend, A. S. (1967). *Ali Şîr Nevâyî, III. Cilt-Hamse (Hayretü'l-Ebrâr, Ferhâd u Şîrîn, Leyli vü Mecnûn, Sebâ-i Seyyâr, Sedd-i İskenderî)*. Ankara: TTK. Basımevi.
- Özköse, K. (2014). Sayıların Gizemi. *Yeni Dünya Dergisi*, ss. 113-120.
- Sarıtaş, S. (2017). Türk Mitolojisinde Önemli Sayılar, http://www.acikders.org.tr/pluginfile.php/2501/mod_resource/content/2/14.%20HAFTA.pdf. 22.07.2017,saat:18.49.
- Schimmel, A. (2000). Sayıların Gizemi, 2. baskı, İstanbul: Kabalcı Yay.
- Şavk, Çelik, Ü. (2001). Manas ve Maaday-kara'da Sayılar. *Milli Folklor*, Yıl: 13, Sayı: 50.
- Torun, A. (1998). *Türk Edebiyatında Türkçe Fütüvvet-nâmeler*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara.
- Türkay, K. (2002). *Ali Şîr Nevâyî-Bedâyi'ül-Vasat*. Ankara: TDK Yay.
- Weber, A. (1991). *Felsefe Tarihi*. Çev. H. Vehbi Eralp, Sosyal Yayınları, İstanbul.
- Yardımcı, M. (2009). “Geleneksel Kültürümüzde ve Âşıkların Dilinde Sayılar”, *Milli Folklor Dergisi*, ss. 636-647.